

Acsády Judit

A szociális munka feminista elmélete és gyakorlata a 20. század elején

A Feministák Egyesületének hozzájárulása intézmények alapításához és új megközelítések kidolgozásához

*„A nők látnokként voltak jelen és kulcsszerepet játszottak a szakma megalapításában, ugyanakkor arra törekedtek, hogy a szakma ne váljon egy kizárólagosan női területté.”
(Hering-Waaldijk, 2003. 11.)¹*

A szociális munka² történeti kutatásában a közelmúltban új szempontok merültek fel. Ezek között szerepel az egyes régiók közötti eltérések vizsgálata,³ valamint a helyi civil és a nemzetközi szervezetek szerepe a később kiépülő állami ellátások elődjének megalapításában.⁴ Ez utóbbihoz kapcsolódik az eddig kevesebb figyelmet kapott terület, a nőszervezetek részvételének feltárása a szociális szakma korai megalapozásában, elsősorban a 20. század elején. Ez az az időszak, amikor Európa-szerte egyre inkább felváltották a korábbi jótékonyági, filantróp, a közösségből jövő segítő tevékenységet a szociális munka professzionalizálódott formái és intézményei. A tanulmány azt kívánja bemutatni, ahogy az új irányzat, vagyis a szociális munka kialakul, és elválnak a korábbi jótékony tevékenységektől. A fő különbség a két megközelítés között elsősorban a társadalmi problémák gyökereinek feltárásában és strukturális változtatások igényében keresendő, amely jellegzetesen keretezi a szociális munkát már a kezdetektől fogva.

¹ “[...] women have played crucial and visionary roles in the constitution of the profession, while at the same time, avoiding turning the profession into an exclusively female domain.” HERING-WAALDIJK, 2003. 11.

² A szociális munka alatt itt a közkeletű definícióhoz hasonlóan professzionális segítő tevékenységet értünk, amely alkalmazott társadalomtudományi szakértelemhez kötődik.

³ Tomasz Inglot a jóléti rendszerek és szociális ellátások történeti kutatásában élen járt a kelet-európai ellátórendszerek összehasonlító vizsgálatával, amelyben kiemelte, hogy jellegzetes eltérések figyelhetők meg a volt szovjet blokk országaiban, tehát nem tartható az a szemlélet, amely egy modell megvalósulását vélte ezekben az országokban. (INGLOT, 2008.)

⁴ A külföldi szakirodalomban a közelmúltban jelentős szerepet kaptak a kelet- és nyugat-európai kutatók közös összehasonlító vizsgálataira alapuló művek. Lásd például: HERING-WAALDIJK, 2003.

A nemzetközi összehasonlító kutatások tematikájához⁵ hasonlóan azt kívánom feltárni, hogy milyen szerepe volt a hazai feminista mozgalom aktivistáinak a szociális munka első kezdeményezéseinek megalapításában. A civil szféra szerepének kutatásában ez a terület még kidolgozatlan, annak ellenére, hogy rendelkezésünkre állnak a feltáráshoz hozzásegítő források, mind a fővárosi, mind az Országos Levéltárban. Fontos szempont továbbá az elméleti kiindulópont rekonstruálása, és annak a dilemmának a feloldása, hogy szemben áll-e egymással a szociális munka, illetve a jótékony tevékenység a korabeli értelmezésben. A tanulmány ezért a levéltári dokumentumok mellett a szociális munka elméletéhez hozzájáruló két korabeli szerző, Perczelné Kozma Flóra és Glücklich Vilma írásait is elemzi. Szerepük és kötődésük a feminista mozgalomhoz szintén a tanulmány részét képezi. A nőmozgalmon belül e sajátos egyedi irány társadalmi szerepvállalásának feltárása már csak azért is fontos, mert mind a közéletben, mind a társadalomtörténetben elsősorban egy sematikus és sok tekintetben hiányos kép él a korabeli hazai feminizmusról, amelyet elsősorban a választójogi küzdelem kontextusában, és erre leszűkítve tárgyalnak. Továbbá az eredeti dokumentumok és szövegek alapos ismerete híján leegyszerűsítő ideológiai kategorizálás tárgyát képezi az irányzat. Mindezzel szemben azt kívánom bemutatni, hogy a szélesebb társadalmi reformprogrammal és a patriarchális kultúra alapjait elemző és megkérdőjelező kiindulópontjával a századeleji feminizmus a Feministák Egyesületének szervezetei köré csoportosulva a társadalmi élet legkülönbözőbb szféráiban dolgozott ki és kínált föl alternatívákat. Ezeknek egy részében együttműködött és egy állásponton volt más nőszervezetekkel, ám sok területen a megközelítésük radikálisan egyedinek minősült a hazai közéletben, követve és hazai adottságokhoz adaptálva a nemzetközi szüfrazsett és feminista irányzatok trendjeit.

Kutatási előzmények

A régiókra vonatkozó történeti összehasonlító kutatások rámutattak, hogy a szociális munka hálózatait érintő intézményesülő változások háttérévé idővel a megújuló törvényi szabályozás és az állami intervenció vált.⁶ A társadalmi munka, a szociális téren való tevékenység kiépülésében és alakításában az egyházi és az állami szervek közös erőfeszítése együttesen volt jelen, amellett, hogy jelentős szerepet játszottak – és játszanak azóta is – a civil szféra szereplői. Azon nőszervezetek szerepét érdemes közelebbről megvizsgálni, melyek törekedtek olyan tevékenységeket elősegíteni – a demokratikus társadalomról vallott nézeteikkel összhangban –, amelyekkel hatással lehettek egy általuk igazságosabbnak és méltányosabbnak vélt társadalomszerkezet kialakítására. A helyi progresszív nőegyesületek Európa-szerte merítettek azokból a közös állásfoglalásokból és programokból, amelyeket a nemzetközi nőszervezetek tematikus bizottságai kidolgoztak és a kongresszusaikon megvitatottak. Ilyen volt például hazánkban az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában

⁵ Ezekre hamarosan részletesebben is hivatkozom.

⁶ Hering-Waaldijk, 2003. 11.

alapított Feministák Egyesülete,⁷ amely a Nők Nemzetközi Választójogi Szövetsége (International Woman's Suffrage Alliance)⁸ magyarországi tagszervezete volt. Megközelítésük szerint a társadalmi munka kezdeményezőinek az intervenció igényével kell fellépniük, és arra kell törekedniük, hogy ezeken a területeken a legkülönbözőbb szintű (egyéni, civil egyesületi, állami, akár piaci) szereplők együttműködésével legyenek fenntartható intézményes megoldások. A legkorábbi területek, ahol körvonalazódott a beavatkozás fontossága, és ahol elindultak az alulról jövő kezdeményezések, a következők voltak: iskolák, iskolalátogatás; napközitthonok, kórházak, egészségügyi ellátás; gyerekneveléssel kapcsolatos tanácsadások; bántalmazottak védelme, ellátása; lakhatás.⁹ A sor folytatható, de érdekessége, hogy a nemzetközi tapasztalatok feldolgozása mentén kialakított lista sok eleme megegyezik azokkal a területekkel, ahol a hazai feministák is megtették az első lépéseket a szociális munka megszervezésében. A szociális munka nyugat- és kelet-európai összehasonlító történeti vizsgálatainak eredményeképpen kirajzolódnak tehát párhuzamos folyamatok, összefüggések, nemzetközi együttműködések.

Az államszocialista rendszerben kiépülő intézményrendszerek sok esetben korábbi, meglévő intézményekre, szolgáltatásokra épültek. Ezek összehasonlító vizsgálata során¹⁰ megállapítják a szerzők, hogy további történeti vizsgálatok szükségesek annak feltárására, hogy kik voltak azok a társadalmi aktorok, akik a legkorábbi szociális munka programjait és a kereteket kialakították. Milyen szerepe volt a téma elméleti kidolgozásában és a gyakorlati munkában a nőknek és a nőszervezeteknek?¹¹ Darja Zvirsek rámutatott,¹² hogy ebből a korszakból több olyan nemzetközileg elismert elméleti szerző és női aktivista neve veszett homályba, akik jelentős hatással voltak a szociális munka intézményesülése és a szociálmunkás-képzés folyamatára, így például Alice Salomon¹³ (Berlin) vagy Ilse Arlt¹⁴ (Bécs). De említhetjük Jane Addams¹⁵ szerepét, aki Chicagóban megalapította a mintaként szolgáló ellátóházát és kísérleti életformáját, a Hull House Settlementet. A hazai

⁷ Az 1904-től 1945-ig működő, majd a háború után rövid időre újjáalakuló egyesület tevékenysége iránt az utóbbi időben megnőtt a kutatói érdeklődés. A bőséges irodalomból itt néhányra hivatkozunk: PETŐ, 1998; KERESZTES, 2011; KÉRI, 2019; ACSÁDY, 1999; ACSÁDY–MÉSZÁROS, 2016; SZAPOR, 2018; CZEFERNER, 2021. A szervezet politikai tevékenysége, választójogi aktivitásuk és kiadványaik eddig nagyobb hangsúlyt kaptak a szakirodalomban. A szervezet kiterjedtségére, hatására, kapcsolathálójára, a háború alatti pacifizmusukra és itt jelen esetben a szociális tevékenységére irányulnak saját kutatásaim és társszerzőkkel kiadott munkáim.

⁸ Az IWSA megalapítására Carrie Chapman Catt tett javaslatot 1902-ben Chicagóban az Amerikai Nők Választójogi Szövetségének gyűlésén. Ettől kezdve általában két évente tartották meg kongresszusait. Berlin, Koppenhága, Amszterdam, London és Stockholm után a VII. kongresszust 1913-ban Budapesten rendezték, a Feministák Egyesülete szervezésében. A delegációk megismerkedtek a helyi szociálmunka-kezdeményezésekkel, és több jóléti intézményt végiglátogattak a fővárosban és vidéken is.

⁹ HERING–WAALDIJK, 2003. 14.

¹⁰ HERING, 2009.

¹¹ HERING–WAALDIJK, 2003. 16–17.

¹² ZAVIRSEK, 2012. 54.

¹³ Alice Salomon (1872–1948): a szociálmunkás-képzés egyik nemzetközileg elismert alapítója.

¹⁴ Ilse Arlt (1876–1960): bécsi iskolaalapító és szociális munka elméletének egyik kidolgozója.

¹⁵ Jane Addams (1860–1935): a szociális munka megalapításában elért érdemei elismerésképpen Nobel-békedíjban részesült 1931-ben.

feministák is kapcsolatban álltak Jane Addamsszel, akinek szellemisége és programjai nagymértékben hathattak az itteni kezdeményezőkre is. A háború utáni években Magyarországon hasonló jelentőségű szerepet töltött be Slachta Margit és Farkas Edith is.¹⁶

Ezekhez a kutatási kérdésekhez kapcsolódik a jelen tanulmány, amelynek célja az egyedi feminista szerepvállalás feltárása, annak okán, hogy elméletileg elkülönült álláspontot képviseltek. Így a múlt század elejéről származó dokumentumok alapján fenti, nemzetközi vizsgálatokhoz illeszkedve bemutatható a hazai nőszervezetek, azon belül is a Feministák Egyesületéhez tartozó aktivisták jelentős hozzájárulása a szociális gondoskodásról, a szociális munkáról való elméletek megalapozásához, valamint az első intézmények létrehozásához.¹⁷ Az egyes esetek feltárásában, amelyeket itt jellegzetes példaként fogok tárgyalni, forrásként most elsősorban levéltári anyagokra támaszkodtam, így elsősorban az egyesület éves közgyűlési jegyzőkönyveire,¹⁸ illetve a fővárossal folytatott levelezésükre.¹⁹

Az elesettek támogatásának szempontja a feminizmus első és második hullámában is egyformán jelen volt a globálisan elterjedt mozgalom legkülönbözőbb színterein; az egyes eltérő régiókban nagyon hasonló módszerekkel, tartalmakkal és üzenetekkel.²⁰ Az egykori, a szavazati jogért folytatott küzdelem mindenhol együtt járt a szociális, munkavédelmi jogok követelésével is, és ugyanúgy megcélzották az anyasági ellátások, a csecsemővédelem, vagy éppen a háztartási munka elismerésének témáit is az első hullám feministái. Mindez a széles társadalmi reformprogramjuktól fakad, amelynek célja egy igazságos, méltányos, a nemek egyenjogúságán alapuló társadalom kiépítése volt. A nőt anyai, családon belüli, munkavállalói, vagy éppen közéleti mivoltában egyformán támogatták, és az élet minden területén egyenrangúságra törekedtek a férfikkal.

A kelet-európai szociális munka történetének kutatásában tehát egyre inkább előtérbe kerül a kérdés, hogy az államszocialista rendszerek előtt kik és hogyan gondoskodtak a rászorulókról azt követően, hogy a jótékonyági tevékenységeket kiegészítette és sok esetben felváltotta a szociális munka igényű beavatkozás 20. század elején. A szakirodalom utal arra is, hogy egyre inkább tévesnek bizonyul két korábbi feltevés, miszerint a szociális munka alapítói kizárólag társadalomtudós férfiak voltak, illetve, hogy a régióban az államszocialista rendszerek egyforma struktúrára épültek volna, és mindenütt egyforma ellátórendszerek alakultak volna ki.²¹

¹⁶ Juhász Borbálára hivatkozva: ZAVIRSEK, 2012. 54.

¹⁷ A szociális munka általánosabb definíciójával egybecseng a korabeli írások alapján a feministák értelmezése is: olyan társadalmi, önkéntes tevékenységet értettek alatta, amely egyrészt mások hiányzó szükségleteinek kielégítésére szolgál, továbbá a közjót segíti elő. Olyan intézmények működtetése, amelyek strukturális értelemben járulnak hozzá kirekesztett csoportok társadalmi integrációjához.

¹⁸ A Feministák Egyesülete éves közgyűléseinek jegyzőkönyvei 1904-től kezdve a betiltásukig, 1949-ig megtalálhatóak az Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Polgári kori egyesületi anyagainak gyűjteményében: P 999 1d. 2/at.

¹⁹ Mind a BFL-ben, mind az MNL OL-ban található levelezés áttekintése alapján. Az egyes levelekre való hivatkozást lásd a későbbiekben.

²⁰ LESKOSEK, 2013.

²¹ ZAVIRSEK, 2012. 52.

Ezekhez a kérdésekhez kapcsolódik a századelőn kibontakozó hazai kezdeményezések kutatása is. A korabeli dokumentumok itt tárgyalt vizsgálata a korábbi nőtörténeti kutatásokkal, a nőmozgalmak kutatásával és a szociális munka kezdetének feltárására irányuló legújabb nemzetközi törekvésekkel összhangban²² rávilágít arra a közös területre, ahol a feminista aktivizmus és a szociális szakma profeszszionalizációja találkozott. Korábbi és kortárs nőszervezetek sokrétű tevékenysége és jótékonyág-alapú megközelítése előzte meg ezt az új irányzatot. A hazai feminizmus első hullámában, az Osztrák–Magyar Monarchia idején kibontakozó társadalmi reformelképzelések szolgálták keretként mindazokhoz a törekvésekhez, amelyekkel az aktivisták – a kortárs nyugati feministákhoz hasonlóan – hozzájárultak a szociális munka elméletének és gyakorlatának megalapozásához a század első évtizedében. A Budapesten 1904-ben alapított Feministák Egyesületéhez kapcsolódó aktivisták és szerzők elképzeléseinek és tevékenységeinek középpontjában a nemek egyenlőségén alapuló igazságos társadalom elérésének célja állt. A szervezet fókuszba állítását az is indokolja (a kutatómunkát elősegítő bőséges iratállomány és a már korábban kidolgozott részletek folytatásának igénye mellett), hogy a feministák tevékenységében, valamint a szociális munka kezdetéhez való mind elméleti, mind gyakorlati hozzájárulásukban tükröződik autentikus civil elhivatottságuk, lelkesedésük,²³ valamint a jó társadalomról, a társadalmi igazságosságról, a közjóról vallott, és az adott kor idealizmusának megfelelő, bizakodó elképzeléseik. A tanulmányban tehát azokra a mozzanatokra koncentrálok, amelyek a nőszervezetek társadalmi progresszióhoz való hozzájárulásának részeként eddig kevesebb figyelmet kaptak a szociális munka kezdetének feltárásában.²⁴

Feministák és a szociális munka: előzmények

A hazai feministák szociális munkáról alkotott elképzelései a társadalmi igazságosságon és a nemek egyenlőségén alapuló demokratikus ideáikhoz kapcsolódtak. Berteke Waaldijk a holland szociális munka kialakulása kapcsán hasonlóképpen fontosnak látja a feminizmus és nőemancipáció eszméit.²⁵ Ezek a hatások megjelentek még a későbbi kliens és szociális munkás közötti viszonyról vallott elvekben is, amennyiben az adott társadalmi intervenciót célzó programnak az alapvető tiszteleten és elfogadáson kell alapulnia.

A nőemancipáció általánosan felvázolható folyamata azt jelenti, hogy ennek mentén a nők az adott társadalomban egyre inkább integrálódni tudnak, és egyenrangú aktorként jelennek meg olyan területeken és pozíciókban, ahol eddig kirekesztettek voltak. Ide érthetjük a képzés, a munkavállalás és a közéleti tevékenység

²² HERING–WAALDIJK, 2009; ZAVIRSEK, 2012.

²³ Az érzelmi töltet szerepéről a társadalmi mozgalmak céljainak elérésében lásd: JASPER, 1997; JASPER, 1998.

²⁴ Így például a téma ismert kutatója, Susan Zimmermann (ZIMMERMANN, 2011.) sem fordított kellő figyelmet a hazai nőszervezetek, illetve a társadalmi egyesületek újító szerepére a szegénypolitika történetéről szóló összehasonlító munkájában – ahogy ezt a recenziójában Inga Brandes tárgyalja. (BRANDES, 2015.)

²⁵ WAALDIJK, 2015.

területeit; a vezető pozíciókat (piaci, állami, intézményi); valamint a politikai testületekben való részvételt és képviselést helyi és országos szinteken. A korábban kirekesztett, jogfosztott csoportok – mint például a nők – emancipációja azonban nem lesz egészen addig teljes, amíg megfelelő hozzáférést nem kapnak a kulturális reprezentációk formáláshoz (a korábbi előítéletes képek alternatíváinak megalkotásához), és részt nem tudnak venni a saját igényeik és elképzeléseik szerint kialakított ellátórendszerek kiépítésében.²⁶

Az ebben az értelemben vett egyenrangú állampolgárok (*citizen*) koncepciója szolgált alapként ahhoz, hogy a korabeli feministák szorgalmazzák a szociális munka elméletének kidolgozását és intézményeinek megalapítását. A kulcsmozzanat a századelő hazai feminizmusának megközelítésében (amely szintén összecsengett a kortárs nemzetközi progresszív nőmozgalmi törekvésekkel) az intervenció szükségességének a hangsúlyozása volt, vagyis a társadalmi folyamatokba való beavatkozást sürgették az igazságtalanságok strukturális kezelése céljából. Azokkal a kezdeményezéseikkel, amelyekkel hozzájárultak a szociális munka intézményeinek megalapításához és elméletének kidolgozásához, a hátrányos helyzetűek integrálását, és – a diszkriminatív folyamatok feltárása mentén – azok megszüntetését kívánták elérni. A korabeli feminista megközelítésben tehát kívánatos, hogy a korábbi szimptomatikus (felszíni kezelést nyújtó) jótékonykodást a szociális munka intézményesüléséhez való hozzájárulásnak kell felváltania a nőszervezetek tevékenységében. A feminista mozgalomhoz köthető szerzők közül Perczelné Kozma Flóra és Glücklich Vilma írásain keresztül mutathatunk rá erre a meghatározó diszkurzív fordulatra, amely alapul szolgált a Feministák Egyesületének gyakorlati kezdeményezéseire.

Az előbbiekkal összhangban az emancipációs folyamat menetében vízvázalótónak tekinthetjük azt a mozzanatot, amikor a korábbi jótékonyági tevékenységeket felváltja az érdekvédelem és közéletben való aktív jelenlét igényével alapított társulások, és elkezdődnek a nők képzéséért, politikai részvételéért és jogaiért indított törekvések.

A legtöbb nőszervezet ugyanis (mind a világi, mind a felekezeti alapon szerveződők) a jótékonyági keretkezésben helyezte el magát a 18. századi kezdetektől²⁷ egészen a 19. század közepéig-második feléig, amikor megjelentek a női érdekvédelmi és a jogokat kiszélesíteni kívánó szervezetek és kezdeményezések. Az első számon tartott hazai nőszervezet, a Pesti Jótékony Nőegylet 1817-ben alakult – egy időben a Budai Nőegylettel – Hermina főhercegnő pártfogásával. Elsősorban jómódú, nemesi származású nők működtették, fő tevékenységük a fiatal lányok képzése és a jótékonyág volt.²⁸ Az ezt követően alakuló segélyező nőegyletek és jótékony egyének tevékenysége és kezdeményezései a későbbiekben jelentős hatással bírtak a kialakuló szegénypolitikára és a szociális munka intézményeinek kiépülésére. A korabeli nőszervezetek és önszerveződő jótékonyági

²⁶ Ezek a szempontok tulajdonképpen megtalálhatóak az ENSZ CEDAW Bizottságának az egyenjogúság mértékét ellenőrző és a diszkriminatív folyamatokat monitorozó tevékenységében, és ugyanígy a nemek közti különbséget mérésére alkalmazott, a World Economic Forum által évente kumulált úgynevezett *gender gap* számításokban is.

²⁷ TÓTH, 1998.

²⁸ Uo.

kezdeményezések egyben hozzájárultak a rendi társadalom átalakulásához, a polgárosodás kibontakozásához.²⁹

Úgy tűnhet azonban, hogy az emancipációs törekvések mintegy ellenpólust képviselnek a jótékonyági tevékenységekkel szemben. A jótékonyág (a női hivatás-ként tételezett gondoskodás) értelmezése szembekerült ugyanis a szociális munka értelmezésével a hazai feministák századeleji elméleti munkáiban és gyakorlati tevékenységének következményeképpen.

Itt azonban további szempontokat vehet fel az a megközelítés, amely szerint feloldható a jótékonyág és a társadalmi mozgalmi aktivizmus ellentmondásossága, annak ellenére, hogy az idevágó szakirodalom e két tevékenységet leginkább össze nem egyeztethetőnek tartja.³⁰ A mozzanat, amely a kettőt mégis összekapcsolhatja, a jótékony beállítódás és cselekvés mögött rejlő politikai értékek, amelyek első-sorban a lokalitás mikropolitikájában nyilvánulhatnak meg. A jótékony cselekvő morális indíttatása mögött egyben saját maga jobbításának, nemesebbé, erényesebbé tételének vágya is meghúzódik, vagyis az erényes, jótékony cselekvő konstrukciójának a folyamata, az ún. *moral selving*.³¹ Ez a folyamat ugyanakkor nem zárja ki a politikai akciók világába való bevonódást, a mozgalmi aktivizmust.³² Mind a mozgalmi aktivitás, mind a jótékony cselekvő morális énjének felépítése mögött erős érzelmi motivációk húzódnak.

Amint azt látni fogjuk, ez a morális, érzelmi eredetű érvelés a szociális munka megalapozása felé hangsúlyosan jelen volt a hazai feminista mozgalomhoz köthető Perczelné Kozma Flóra írásaiban és közzétett felszólalásaiban, ahogyan a Feministák Egyesületének szenvedélyes hangú közleményeiben is, amelyekben a társadalmi munka, a szociális gondoskodás céljairól és gyakorlatáról írtak. Az „átérzett politizálás”³³ tehát az a mozzanat, amely jelen van mind a jótékonyág, mind a társadalmi mozgalmi aktivizmus mögött, és összekötheti a kettőt, feloldva a két cselekvési forma vélt ellentmondásosságát. Meghatározó ugyanakkor egy adott jótékony tevékenység elemzésében a cselekvők hozzáállása a hivatalos, állami szegénypolitikához, illetve támogatási rendszerekhez.³⁴

A modernkori társadalmi egyesületek történetének kutatása Magyarországon egyre több adalékkal szolgál annak a megválaszolásához, hogy milyen szerepet játszottak az önkéntes szervezetek a szociális munka egyes intézményeinek megalapításában, segélyakciók működtetésében. E kutatásoknak köszönhetően jobban értékelhetjük az „*egyesületek tényleges társadalmi jelentőségét*”³⁵ és szerepüket a demokratikus folyamatokban, így például a társadalmi nyilvánosság új tereinek megalkotásában is:

²⁹ KISS, 2018. 49–50.

³⁰ „Charitable action and social movement activism are often understood as incongruent, even contradictory.” ALLAHYARI, 2001. 195.

³¹ ALLAHYARI, 2001. 195.

³² ALLAHYARI, 2001. 195.

³³ A *felt politics* kifejezést ALLAHYARI–JASPER, 1997. és JASPER, 1998. nyomán alkalmazza a társadalmi mozgalmi aktivitásra és a jótékonyági cselekedetre egyaránt. (ALLAHYARI, 2001. 196.)

³⁴ Uo.

³⁵ KISS, 2018. 49.

„A modern kori egyesületek, vagyis a tagok egyenlőségén és szabadságán alapuló önkéntes társulások kitüntetett szerepet játszottak a modern nyilvánosság megteremtésében. Azt a lehetőséget biztosították, hogy az állampolgárok a közösség ügyeit illető kérdésekben korlátozások nélkül eszmét cserélhessenek és véleményt alkothassanak, illetve véleményükkel a hatalom mindenkori gyakorlójára befolyásuk lehessen.”³⁶

A hazai egyesülettörténeti kutatások nyomán továbbá feltárnak az együttműködések módjai a civil és az állami szereplők között, mint ahogy arra Bálint Angelika egy korai példa kapcsán rámutat, górcső alá véve a hajléktalanellátás területén létrejövő koordinációt a városvezetés és egy menhelyet kezdeményező egyesület között az 1880-as években Budapesten.³⁷ Ebben az esetben is a társadalmi egyesület kezdeményezésére jön létre egy szociális célokat szolgáló intézmény.

Hasonló együttműködések tárulnak fel a Szociális Testvérek leánykereskedelem elleni tevékenységét és vasúti misszióját vizsgálva Lengyel Nóránál is, ez esetben civil, egyházi és állami szereplők részvételével. A prostitúció kérdésével már 1893-tól elkezdtek foglalkozni Magyarországon a Teleia szervezet megalapításával, majd a leánykereskedelem elleni küzdelemhez más szervezetek és közéleti szereplők is csatlakoztak.³⁸ A felsorolásban mások mellett az itt tárgyalt Perczelné Kozma Flóra neve is szerepel, továbbá az 1905-től már szerveződő és az 1909-ben megalakult Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen (MELE)³⁹ nevű társadalmi szervezet is.⁴⁰

Feministák a szociális munka elméleti kérdéseiről

A hazai feminizmus történetében a szociális munka kezdeteit megalapozó diskurzusban megjelent mind az erkölcsi, vallási indíttatású, mind a modernista, szociáldarwinista kiindulópontú érvelés. A két megközelítés összetalálkozik a társadalmi munka és az aktivizmus gyakorlati jelentőségének kiemelésében, és abban, hogy meg kellett haladni az alkalmi jellegű, és valójában csak tüneteket kezelő segélyezést, a hagyományos értelemben vett jótékonykodás formáit. A századelő nőmozgalmában, így például a Magyarországi Nőegyesületek Szövetségének tagszervezetei között a legkülönbébb világnézetű, vallásos és világi szervezetek működtek együtt.⁴¹ A Feministák Egyesületének emancipatorikus törekvéseihez is kapcsolódtak vallásos, különböző felekezeti háttérű támogatók. A századelő nőmozgalmának egyik legismertebb személyiségévé az unitárius Perczelné Kozma Flóra vált.

³⁶ Uo.

³⁷ BÁLINT, 2018.

³⁸ LENGYEL, 2018. 65.

³⁹ A szervezetet – amely állami és egyházi támogatást is élvezett – Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök mellett gróf Tisza István és Hodossy Gedeon országgyűlési képviselő is vezette. Lásd: LENGYEL, 2018. 65.

⁴⁰ A Feministák Egyesületének, illetve Perczelné Kozma Flórának a leánykereskedelem elleni jelentős tevékenységét Lengyel Nóra itt nem fejt ki, és nem említi Perczelné leánykereskedelem elleni és a prostitúció szabályozásával kapcsolatos írásait sem. A feministák nem feltétlenül képviseltek azonos álláspontot a MELE-vel, mert a megengedő törvényi szabályozás helyett a teljes abolíciót sürgették.

⁴¹ SÁRAI SZABÓ, 2014. 160.

Meghívott előadóként felszólalt nőszervezetek taggyűlésein és számos nyilvános fórumon, illetve felkészült szakértőként tartott beszédet társadalmi kérdésekről szóló vitákon.⁴² Kiterjedt publikációs tevékenységet folytatott, írásai megjelentek többek között a feministák lapjaiban is, teológiai és társadalmi kérdéseket érintő felszólásait és közleményeit két kötetbe foglalva adta ki.⁴³ Itt érdemes megjegyezni, hogy a „különböző felekezetek belső élete a 19. század végén, 20. század elején a nők számára számos »munka«-lehetőséget teremtett a kegyességi, egyházerosztó, vallásmegújító mozgalmakban, amelyek a modern társadalom problémáira az egyház és a modernitás kapcsolatának kérdéseire próbáltak reflektálni.”⁴⁴ A református egyházon belüli úgy nevezett „belmisszió” kegyességi irányzatának beállítódása volt Perczelné kiindulópontja is, bár később meglehetősen határozott irányváltással az „unitárius valláshoz csatlakozott, amelyben a női jelenlét, részvétel, véleménynyilvánítás, a női egyenjogúság kérdése hagyományosan elfogadott volt, már a 18. század végétől.”⁴⁵ Az Unitárius Egyház mind írásait, mind tevékenységét nagyra értékelte. Perczelné Kozma Flóra a kiadott felszólalásainak és közleményeinek második kötetét Ferencz József kolozsvári unitárius püspöknek ajánlotta, aki lelkes hangú levélben köszönte meg az ajánlást, nagyra becsülve és méltányolva a szerző műveit és törekvéseit.

Perczelné Kozma Flórát a hazai szociális munka elméletének megalapozójaként tarthatjuk számon, hiszen az elsők között volt, akik a társadalomért, a közérdekért végzett⁴⁶ önkéntes, segítő munka erkölcsi hátterét, motivációját, alapjait vizsgálták, és egyben feltették a kérdést, hogy melyek a szociális munka leghatékonyabb módjai, amelyek egyúttal képesek a társadalmi osztályok közötti szakadékot áthidalni és strukturális változásokat előidézni.⁴⁷ Bár modernista társadalomszemlélete és igazságérzete a nők egyenjogúságának és szavazati jogának fontossága melletti kiállását hozta magával,⁴⁸ a nőket vallásos áhítattal áthatott esszencialista⁴⁹ fogalmakkal jellemezte, akiknek legfőbb hivatása az anyaság. Így éppen az anyasággal járó, „velünk született”⁵⁰ gondoskodási hajlam predesztinálja a nőt Perczelné szerint a társadalomért érzett felelősségvállalásra és a társadalmi kérdésekben megnyilvánuló aktivizmusra is. A szavazati jog tehát épp azért szükséges ezek szerint, mert a „nőies kötelességek”-et (értsd: a társadalomért végzett hasznos munka, felvilágosult, hazafias szellemű gyermeknevelés, közéleti tevékenység) így tudják majd a nők legjobb hatékonysággal ellátni.⁵¹ Perczelné megkülönböztette a jótékonykodást a professzionális szociális munkától, sőt kifejezetten elítélte az amúgy dőzsölő rangosabb rétegek divatoskodásból kiinduló alamiznaosztogatását.⁵² A szociális munkát a „társadalmi igazságot szolgáló” tevékenységnek tartja, amely

⁴² SÁRAI SZABÓ, 2014. 143.

⁴³ Lásd az irodalomjegyzékben hivatkozott műveit.

⁴⁴ SÁRAI SZABÓ, 2014. 151.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ PERCZELNÉ KOZMA, 1907. 140.

⁴⁷ PERCZELNÉ KOZMA, 1907. 141.

⁴⁸ PERCZELNÉ KOZMA, 1915d.

⁴⁹ A hazai feminizmus első hullámában mind a konstruktivista, mind az esszencialista értelmezés jelen volt. Erről bővebben lásd például: ACSÁDY, 2015.

⁵⁰ PERCZELNÉ KOZMA, 1907a. 115.

⁵¹ PERCZELNÉ KOZMA, 1915a. 8; PERCZELNÉ KOZMA, 1915e. 28.

⁵² SÁRAI SZABÓ, 2014. 154

egyben szolgálja az egyenlőség és a társadalmi haladás ügyét is. Esztétikai minőséget tulajdonít a szociális munkának,⁵³ és a vallásos keretezés mentén a teremtéshez hasonlítja: „Kozma Flóra a gyakorlati és szellemi munkát rangsorba állítva, ez utóbbit tartotta »nemesebbnek«, a »tervező és teremtő Isten« munkájával állítva párhuzamba.”⁵⁴

A jótékonykodást a fentiekhez hasonlóan Glücklich Vilma, a Feministák Egyesületének alapító elnöke is kritikával illette. A társadalmi munka alapjainak kialakításában, és azon belül az egyesületek szerepének megerősítésében úttörő jelentőségű életmű megalkotója eredeti végzettsége szerint fizika és matematika szakos tanár volt.⁵⁵ Reáliskolát végzett, majd tanítónőként szerzett képesítést. 1893-tól a fiumei felső leányiskolában oktatott. Ezt követően felvételizett a budapesti bölcsészettudományi kar filozófia szakára, és 1896-ben ő lett az első nő, aki egyetemi tanulmányokat kezdett és diplomát szerzett Magyarországon. Foglalkozott modern pedagógiai elvekkel és társadalmi kérdésekkel. Feminista szervezeti tagsága előtt az 1902-ben alakult Nőtiszttviselők Országos Egyesületének elnökségi tagjává választották. A Feministák Egyesületében több mint két évtizeden át, 1927-ben bekövetkezett korai haláláig tevékenykedett, valamint tisztséget vállalt az I. világháborút követően a Nők Nemzetközi Békeligájában is.

Glücklich a jótékonykodást meghaladottnak tekintette, mivel az „pillanatnyi érzelmeken” alapul, továbbá nem a társadalom egészét érinti, hanem annak csak egy adott részét.⁵⁶ Az *egyén és társadalom* című cikkében⁵⁷ a szociáldarwinista nézőponthoz hasonlóan a társadalmat minden részében összefüggő szerves egésznek tekinti, amelyben az egyik rész problémája, „betegsége” kihat az egészre. Tehát nem tüneti kezelésekre van szükség, hanem társadalmi reformokra, amelyeknek a jótékonyosság kifejezeten a „kerékkötője” lehet.⁵⁸ Ehelyett szerinte pontos diagnózisra van szükség, meg kell ismerni a társadalmi folyamatokat, „ha eredményesen akarunk segíteni”.⁵⁹ Értelmi alapon, analízisre épülő, céltudatos munkára van szükség, amely alkalmazkodik a társadalom szükségleteihez, és amelynek értelmét Perczelné Kozma Flórához hasonlóan ő is az osztályok közötti szakadékok leküzdésében, a „megértésben” látja.⁶⁰ Már ebben az írásában megelőlegezi mindazt a gyakorlati, önkéntes munkát, amellyel a Feministák Egyesülete fellép a következő években, így a szervezetek és a hatóságok közötti együttműködés útján megvalósuló napköziotthonokat, munkaközvetítést, munkaalkalmak teremtését és a munkásnők életét megkönnyítő, központi háztartásokra épülő lakástervek kidolgozását. Véleménye szerint a szociális munkára vállalkozóknak adott társadalmi kérdések megoldására kell lehetőségeket találniuk. Aki társadalmi munkát kíván végezni „[...] törekedjék minden erejével közhasznú intézmények létesülésének elősegítésére, hogy mind szűkebbre szoruljon az alamizsnára utalt egyének köre. Keltse fel, amennyire lehet

⁵³ PERCELNÉ KOZMA, 1907a. 115–116.

⁵⁴ Lásd: SÁRAI SZABÓ, 2014. 154.

⁵⁵ ACSÁDY–ELEKES–SÁRAI SZABÓ, 2020. 11.

⁵⁶ GLÜCKLICH, 1907. 3.

⁵⁷ Az írás a Feministák Egyesületének a lapja, *A Nő és a Társadalom* induló számában jelent meg. Lásd: GLÜCKLICH, 1907.

⁵⁸ GLÜCKLICH, 1907. 3.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ GLÜCKLICH, 1907. 4–5.

*a hatóságok érdeklődését egy-egy nélkülözhetetlen intézmény iránt, és vegyen részt annak ellenőrzésében, ha létesítése sikerül.*⁶¹

A Feministák Egyesülete ezeket a kezdeményezéseket tehát egy széles értelemben vett társadalmi reformprogram részeként értelmezte, amely a nemek egyenlőségén alapuló igazságos társadalomképre épült. Céljaik eléréséhez eszközként tekintettek az általános választójogra, amely ahhoz járulna hozzá, hogy a nők is részt vehessenek a közösséget érintő döntések meghozatalában. *„A nők képzettségének, munkavállalásának feltételeit igyekeztek javítani, további szociális és gyermekvédelmi kérdésekben jelentős szerepet vállaltak a sokszor még kiépülőben lévő állami ellátórendszer hiányosságait pótolva, vagy azt kiegészítve.*”⁶² A feminista aktivisták elhivatottsága és szakmai felkészültsége, illetve nyitottsága a kellő szaktudás megszerzéséhez hozzájárult ahhoz, hogy kezdeményezéseiket a hivatalos intézmények elismerték és az aktivistákat partnernek tekintették a szociális munka terén.

Glücklich Vilma és az egyesület többi aktivistájának a társadalmi munkára vonatkozó alapelve az volt tehát, hogy nem pusztán jótekonnykodással, adományozással kell segíteni, hanem a súlyos helyzetek, társadalmi problémák gyökeréig kell lemenni, és az érintetteket bevonva kell olyan lehetőségeket megteremteni, amelyek hosszú távon változtatnak a helyzetükön.

Intézményalapítások, gyakorlati kezdeményezések

A szociális munka kezdeteinek gyakorlatában jelentős kezdeményezések fűződtek az 1904-ben Budapesten alapított Feministák Egyesületéhez⁶³ nemcsak a fővárosban, hanem vidéken is, ahol a szervezet fiókegyesületei vettek részt helyi akciókban. A szociális munka megalapozásának lépéseit levéltári dokumentumokra alapozva említem.

A Feministák Egyesületének legfontosabb döntéshozatali fóruma (mint az egyesületeknek általában) az éves közgyűlés volt. Ezen kívül havonta tartottak választmányi gyűléseket, valamint taggyűléseket. Voltak olyan hónapok, amelyek során kétszer-háromszor is tartottak ülést, amelyekről részletes jegyzőkönyvet vezettek. A felszólalásokból rekonstruálhatók a kezdeményezések, az akciók előkészítése, a taglétszámuk változása és a pénzügyeik, hiszen az anyagiakról a pénztárost rendszeresen beszámoltatták. Folyamatosan tárgyalták azokat a szociálpolitikai, valamint a női munka védelmével összefüggő kérdéseket, amelyeknek ügyében az egyesület tagjai is módosító indítványokat, javaslatokat fogalmaztak meg.⁶⁴

Bár a Feministák Egyesületének gyakorlati tevékenységét – például a szociális munkát érintő kezdeményezéseket, intézményalapításokat, együttműködések, kezdeményezéseket és terveket – az egyesület periodikájában, *A Nő és a Társadalomban*⁶⁵

⁶¹ GLÜCKLICH, 1907. 5.

⁶² ACSÁDY–ELEKES–SÁRAI SZABÓ, 2020. 12–13.

⁶³ A szervezetről szóló munkákra való hivatkozásokat lásd a 4. lábjegyzetben.

⁶⁴ ACSÁDY, 2005. 82–83.

⁶⁵ *A Nő és a Társadalom* 1907-ben a Feministák Egyesületének és a Nőtisztviselők Országos Egyesületének közös közlönyeként jelent meg; ACSÁDY, 2020. 19. A lap 1914-től *A Nő* címmel jelent meg. A feministák lapjairól lásd még: KERESZTY, 2011; ACSÁDY, 2007; ACSÁDY, 2015; CZEFERNER, 2021.

fellelhető írások alapján is áttekinthetnénk, jelen tanulmány nem támaszkodik erre a forrásbázisra, mert egy másik megközelítéssel kíván élni. A lap mint társadalmi mozgalmi periodika szerepe többek között az önreprezentáció volt, mint ahogy az más egyesületek kiadványai esetén is megfigyelhető.⁶⁶ Annyit azonban fontos itt megemlítenünk, hogy a feministák a lapjukban rendszeresen beszámoltak a kezdeményezéseikről, elsősorban az egyes számok utolsó lapjait kitöltő rovatban, a *Feministák Egyesülete Hivatalos Közleményeiben*. Így például az induló, 1907. évi számban beszámoltak arról, hogy a Gyakorlati Tanácsadó számára (amelynek megalapítását és működését itt bővebben is tárgyaljuk) magánadomány érkezett: 30 korona Popper Kamillától és 6 korona Gerstl Jozefintől.⁶⁷ A lapban tudósítottak továbbá arról, hogy a székesfővárosi tanács napköziotthonok megnyitására értesítette az egyesületet.⁶⁸ Ez a mozzanat világít rá az együttműködési formákra a hivatalos szervek és a feminista mozgalom vezetői és aktivistái között.

A közös irányultságból és kölcsönös kompetencia elismeréséből fakad az alábbi izgalmas együttműködés a főváros és a Feministák Egyesülete között. Alig egy évvel a megalakulást követően, 1905. november 1-jén Glücklich Vilma az egyesület elnökeként levelet írt a fővárosnak, amelyben a napköziotthonok számára önkéntes munkát ajánlott fel az egyesületi tagok részéről.⁶⁹ A levél egyike azoknak a hivatalos szervekhez küldött kérvényeknek és indítványoknak, amelyekben utalás történik intézményi vagy szociális ellátást érintő kezdeményezésekre, amelyek az egyesület későbbi tevékenységét is fémjelezték. A Feministák Egyesületének Budapest Főváros Levéltárában őrzött anyagai mellett az MNL OL P 999 gyűjteményében is találhatóak még a rendezvények, nyilvános gyűlések megtartásával kapcsolatos levelezések is (terembérletek, engedélyek kérése, hozzájárulásokért való folyamodások). A tanulmány témájának kidolgozásához áttekintettem a Feministák Egyesületének a MNL Országos Levéltárában található közgyűlési és a választmányi ülésekről származó jegyzőkönyveit is a szociális munka kezdeményezések említésére fókuszálva, az utóbbi esetben elsősorban az egyesület alakulásának kezdeti éveiben.

Szociális munka: feminista kezdeményezések a századelőn

A szervezet egyik legkorábbi kezdeményezése arra irányult, hogy aktivistáik előzetes (erre a célra irányuló) szociálpedagógiai képzés után önkéntes munkát vállaljanak a főváros által – jellemzően az általános iskolák mellett – működtetett

⁶⁶ A tevékenységek egyesületi kiadványból való feltárára példa Lengyel Nóra tanulmánya is a közelmúltból, amely a Szociális Testvérek missziójának feldolgozására vállalkozott. A tanulmány szintén reflektál a forrás sajátosságaira: LENGYEL, 2018. 61–62.

⁶⁷ Az egyesület bevételei elsősorban a tagdíjakból és magánadományokból adódtak össze, továbbá olyan rendezvények megszervezéséből, ahol belépőt szedtek. A magánadományozókat legtöbbször név szerint említik mind a lapban, mind a választmányi üléseken. Például a választmányi ülésen beszámolnak 130 korona bevételről a napköziotthonok céljára. Jegyzőkönyv, 1906. jún. 19-én du.1/2 7 órakor a Közgazdasági Társaság termében tartott választmányi üléséről. MNL OL P 999 Választmányi ülések 1906-1917. 2.d, 3.t. p1.

⁶⁸ *A Nő és a Társadalom*, 1. (1907) 1. sz. 10.

⁶⁹ BFL IV. 1704b. 3735. VII/1905.

napköziotthonokban. Itt leginkább a kétkeresős családok gyermekeinek iskolán kívüli felügyeletéről gondoskodtak, akik a gyermekfelügyeletet másként nem tudták volna megoldani. Glücklich Vilma beadványa szerint a felajánlott tevékenység a következőképp jellemezte a szervezetüket: „Egyesületünk, amelynek feladatai közé tartozik az is, hogy a nőket a társadalom iránti kötelességeik tudatára ébressze [...]”.⁷⁰

A délutáni foglalkozások megszervezésének kezdetei minden bizonnyal már korábbi egyeztetéseken alapultak. A feministák a napköziben való jelenlét mellett azt is felajánlották, hogy a délutáni foglalkozásokon részt vállaló önkéntesek megszervezésében és kiválasztásában is szerepet vállalnának. Ezért indítványozták azt is, hogy a fővárosi tanács a napköziotthonokkal foglalkozó testületi ülésekre hívja meg őket. A tanács a hónap végére megtárgyalta az ügyet, és teljes egyetértéséről értesítette a feministákat.⁷¹ Válaszlevelükben leírták továbbá, hogy a felajánlott önkéntes munkát a tanács „köszönettel veszi”, továbbá úgy határoznak, hogy a napköziotthonokban felügyeletet vállalókat a Feministák Egyesületének Gyakorlati Tanácsadója közvetítésével fogják beosztani, és a tevékenységbe bevonják a szociálpedagógiai tanfolyam hallgatóit is. Végül a levél arról is értesít, hogy a további szakmai együttműködés kereteit kialakítva a tanács felhívta a székesfőváros közoktatásügyi osztályát, hogy a „napközi otthonok ügyeivel foglalkozó értekezletre és bizottságokra a Feministák Egyesületének képviselőjét hívják meg.”⁷²

A levelezésből látható, hogy a hatóság és az önkéntes tevékenységet felajánló egyesület minden pontban egyetértett. A levelezés hangvételéből kitűnik a partneri, egyenrangú feleket megillető tónus, és az, hogy a tanács a civilek szakmai kompetenciáját elismeri, és méltányolja a tevékenységüket. Ugyanakkor feltételezhető az is, hogy az akkoriban még hiányzó, illetve kiépülőben lévő szolgáltatás kialakításában és a feladatok ellátásában az önkéntes, civil szerepvállalást kedvezőnek ítélték meg a hatóságok, és ezért is segítették elő a végrehajtást. Egy későbbi keltezésű levél igazolja, hogy ez az együttműködés hosszabb távon is fennállt. A főváros 1913-ra már közel száz hasonló napköziotthont működtetett számos kerületben (jellemzően a belső kerületekben, de Budán és a Kőbányán is). Az adott iskolaév elején, a működésről szóló, az érintett feleknek szétküldött tájékoztatóban a Feministák Egyesülete is azon szervezetek között szerepelt, amelyek részt vettek a napköziotthonokkal kapcsolatos tevékenységekben.⁷³ A feminista civil aktivistákkal való szakmai együttműködés más területekre is kiterjedt, így a munkaközvetítés és tanácsadós területén felajánlott önkéntes tevékenységre is.

A nők foglalkoztatásának kiszélesítésére irányuló törekvések jegyében zajlott a Feministák Egyesületének „Budapesten, 1906. június 16.-án d.u. ½ 5 órakor az ujjá-rosháza [sic] közgyűlési termében tartott, a lányok pályaválasztását tárgyaló nyilvános értekezlet” Glücklich Vilma ügyvezető elnökletével.⁷⁴ Összhangban a nemek társadalmi egyenlőségéről vallott általános nézeteikkel, a társadalmi munkamegosztás felülvizsgálatát és reformját is szükségesnek tartották. Ezt tekinthetjük részükéről az emancipációs folyamat egyes mozzanatait (jelen esetben a nők munkaerőpiaci

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Budapest Székesfőváros Tanácsának levele. 1905. november 30. MNL OL P 999 3.d. 5.t. No. 136.

⁷² Uo. és lásd még: BFL 91074/1245 63.

⁷³ Budapest Székesfőváros Tanácsának levele. 1913. október 16. MNL OL P 999 3.d. 5.t. No. 149.

⁷⁴ Jegyzőkönyv. 1906. június. 16. MNL OL P 999. 1.d. 2/d t. No. 1-2. 119.

integrálódása mozzanata) tudatos képviselőit is. Így azt vallották, hogy a felnövekvő nemzedékben, a serdülő lányokban tudatosítani kell a szakképzés szükségességét, és egyre inkább szélesíteni kell azokat a területeket, ahol a nők képzésekben részt vehetnek. E célból vállalták a pályaválasztási tanácsadás feladatát, és egyben kezdeményezték intézményes működési kereteinek megteremtését a Gyakorlati Tanácsadó elnevezésű, több évtizeden át sikeresen működő szolgáltatásuk keretében.⁷⁵ Jogi, pályaválasztási, egészségügyi kérdésekben tájékoztatást nyújtottak az érdeklődőknek ügyvédek, orvosok bevonásával, valamint segítettek az álláskeresésben és az elhelyezkedéssel kapcsolatos más kérdésekben is. A Tanácsadó működéséről néhány további részletet árul el az a Székesfehérváros Tanácsához címzett levél, amely öt évvel később íródott.⁷⁶ Ebben Glücklich Vilma megemlíti, hogy eddig több ezer kliens ügyében jártak el, és a Tanácsadó működéséhez évi 2000 korona segítséget kért a fővárostól. Kérését azzal indokolta, hogy tevékenységükkel olyan munkát vállalnak át a hatóságoktól, amire társadalmi igény van.⁷⁷ Akkoriban efféle szolgáltatást az állam nem végzett célzott női munkavállalói csoportra irányulóan. A Gyakorlati Tanácsadó munkáját Bárczy István főpolgármester figyelemmel kísérte ezekben az években. A közös együttműködés egyik megnyilvánulásaként értékelhetjük azt a mozzanatot is, hogy Bárczy hivatalból szétküldte a leányiskolák igazgatóinak a meghívót a feministák pályaválasztással kapcsolatos értekezletéről.⁷⁸

Az egyesület munkájának részét képezte az akár utópikusnak is hatható, külföldi életmód reformokhoz kapcsolódó terv kidolgozása is, amelynek a *központi háztartások* elnevezést adták. Olyan bérlakások építését szorgalmazták, amelyek alkalmasak arra, hogy közös terekben a több háztartásban élő lakók együtt oldják meg a háztartási teendőket, így például a főzést. Hasonló kezdeményezésként például koppenhágai közös konyhával működő bérházakra, Jane Addams „settlement” házaira, továbbá Berlinben felépített hasonló célú épületekre hivatkoztak.⁷⁹ A közös feladatmegosztásra a nők munkavállalása miatt láttak szükségét, továbbá úgy vélték, hogy az efféle közös háztartások a cselédkérdést is megoldanák. A választmányi üléseken a témát sokszor felvetették.⁸⁰ Ismert külföldi előadót hívtak a témában nyilvános előadást tartani,⁸¹ majd a főváros által kiírt lehetőséggel elve a „*millenniumi alapítványhoz*” pályázva a központi háztartások létrehozásával azt a célt jelölték meg, hogy a munkavállaló nők számára a családok nappali ellátásában nyújtanának

⁷⁵ Jegyzőkönyv. 1906. június. 16. MNL OL P 999. 1.d. 2/ d t. No. 1-2. 119.

⁷⁶ BFL 91074/1245.

⁷⁷ ACSÁDY, 2005. 82.

⁷⁸ A Feministák Egyesületének évi jelentése. Klny. *A Nő és a Társadalomból*. Budapest, Athenaeum, 1907. MNL OL P 999 - 2 - a - No. 3. 6.

⁷⁹ Berlini épületek terveinek követését indítványozza Radóné a választmányi ülésen. Lásd: Jegyzőkönyv. 1908. április 3., MNL OL P 999. 2d, 3t. 25.

⁸⁰ A betérjesztést a központi háztartásra lakás és cselédkérdés megoldására először 1906-ban tették. Lásd: Jegyzőkönyv a Feministák Egyesületének Budapesten, 1906. szept. 12.-én a Közgazdasági Társaság termében tartott választmányi üléséről. MNL OL P 999 Választmányi ülések 1906-1917. 2.d, 3.t. 28.

⁸¹ Választmányi ülésen indítványozzák Lilly Brown meghívását a témában. MNL OL P 999. 2d, 3t. 1906. dec. 21.

segítségét.⁸² A beadott terv így tartalmazta a központi háztartás céljaira berendezett bérházak építését, amelyek közös konyhával, gyermek játszóhelyiségekkel, olvasótermekkel ellátott lakóházak lennének. Ezek fenntartása közösen végzett szakmunkával történe.⁸³ A fővárostól elvi hozzájárulást kaptak, és több tárgyalást is folytattak az ügyben. Ezt követően folyamatosan éveken át napirenden tartották a kérdést. A háború után újra visszatérnek rá, és utalnak arra, hogy az első ilyen létesítményt hadiözvegyek számára hozza létre a Kőolajfinomító Vállalat. Minderről fővárosi tanácsosokkal tárgyalnak tovább Szirmay Oszkárné vezetésével.⁸⁴

Az utolsó békeévek kezdeményezéseit követően az I. világháború kitörése más jelentőséget is adott a feministák tevékenységének. Feladatuknak tekintették a háború okozta károk enyhítését, azaz például a besorozott férfiak után egyedül maradt nők, a munkanélküliek, az özvegyek és az árvák támogatását. Foglalkoztak többek között munkaalkalmak közvetítésével, kézműves tevékenységek, varrodai munka megszervezésével, gyermekfelügyelettel. A hazai feministák tehát a pacifizmus politikai képviselője mellett a hátszágban maradt életkörülményeinek javításában is jelentős feladatokat láttak el.⁸⁵ 1914. augusztus 10-én, alig néhány nappal a háború kitörését követően, a Feministák Egyesülete kérvényt nyújt be „*tanterem átengedése végett*”.⁸⁶ A kérvényben előadták, hogy a háború kitörése és a férfiak mozgósítása miatt munkát vállalni kénytelen nők gyermekeinek nappali felügyeletét kívánják megoldani, mivel a főváros napköziotthonaiban nincs elég férőhely az összes rászoruló számára. Társadalmi munkával kívánták tehát megszervezni a napköziotthonokat.

A Tanügyi Tanácshoz fordulnak, kérvényezve, hogy bocsássák rendelkezésükre a jelenleg szabadon álló iskolaépületeket, így a VII. kerületi Dohány utcai és Nagydiófa utcai, továbbá az I. kerületi Koronaőr leányiskolák helyiségeit mindaddig, amíg ezekre újra más szükség nem lesz. Ha más helyiségek is rendelkezésre állnak, úgy kéri, hogy azokat is e célból átengedni szíveskedjenek a napköziotthonok számára. Az ügy égetően fontos volta miatt kérték ügyük soron kívüli sürgős elintézését. A tanács már másnap jóváhagyta a kérést.⁸⁷

Az egyesület által korábban alapított Gyakorlati Tanácsadó tevékenysége is különös jelentőségre tett szert ezekben az években. A munkaközvetítés égetően szükségessé vált a hátszágban egyedül maradt nők számára, a feministák pedig az Állami Munkaügyi Hivatallal együttműködve néhány hónap alatt több ezer állás közvetítésében vettek részt.⁸⁸ Anya- és Gyermekvédelmi tematikus bizottságuk koordinálta a hadiözvegyek és a munkavállaló nők érdekeinek védelmét ebben az időszakban.

A szociális munka, a segítőtévékenység folyamatában való felelős részvételük-ről vall, hogy reflektáltak a terület később felmerülő problémáira. 1914-es országos

⁸² Kérvény központi háztartások létrehozására. 1906. november 4. BFL. IV.1704b. 4654. Eln. 1906.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Jegyzőkönyv választmányi ülésről. 1918. szept. 11. MNL OL P 999 2d 33t. 95–98.

⁸⁵ ACSÁDY, 2015. 12.

⁸⁶ Feministák Egyesületének levele. 1914. augusztus 10. BFL XIV. 2321/914. Közlés: ACSÁDY, 1995. 23.

⁸⁷ Budapest Székesfőváros Tanácsának levele. 1914. augusztus 12. MNL OL P 999 3.d. 5. t. No. 142.

⁸⁸ ACSÁDY, 2015. 11–12.

nagygyűlésükön felvetették, hogy tapasztalataik szerint szükség lenne a munkaközvetítők tevékenységének összehangolására, mert: „a fővárosi egyesületek között eddig hiányzik az együttműködés, ezért sok dolog történik párhuzamosan [...]”.⁸⁹ Fontosnak tartották a szervezetek és a hatóságok között az információcserét az ellátásokról és a „konkrét esetek elintézéséről”.⁹⁰ Ugyanitt indítványt tettek továbbá egy kiadványra, amely az elérhető ellátásokról széleskörűen tájékoztatna, felsorolva az abban résztvevő szervezeteket. Mint ahogy aktivizmusuk többi mozzanata, a feministák munkaközvetítői tevékenységben való részvétele sem korlátozódott csupán a fővárosra. Szintén az adott gyűlésen beszámolnak vidéki fiókegységeik tapasztalatairól is, például a hatóságokkal való együttműködésről: „Turcsányi Imréné részletesen ismerteti a szegedi egyesület együttműködését a hatóságokkal és egymással, a munkaközvetítő intézet adminisztrációját és a munkanélküliek foglalkoztatására szolgáló intézkedéseket.”⁹¹

Az I. világháborút követő időszakban az egyesület működésének feltételei megváltoztak, de igyekeztek korábbi tevékenységeiket, így például a háború éveiben kialakított szolgáltatásaikat a lehetőségekhez képest folytatni a nehézségek ellenére is. Péntekenként rendszeresen tematikus összejöveteleket tartottak, amelyeken külföldi meghívott vendégek és előadók is megfordultak. 1922-ben a közgyűlés jegyzőkönyvben beszámoltak a nemzetközi nőszervezetek aktivistaközösségének szolidaritási megnyilvánulásairól, amelyet a Women’s International League for Peace and Freedom (WILPF)⁹² 1921-es bécsi kongresszusán tapasztaltak, ahol a háborús vesztes és a béketárgyalások áldozatának tekintett magyarországi küldöttekkel úgy bántak, mint a „szerető baráti körben a lábadozó beteggel”.⁹³ A Feministák Egyesülete saját veszteségének tekintette, hogy a területek elszakadásával „tagtársaink ¼ részének közreműködése veszett el számunkra”.⁹⁴

Az 1920-as évek levelezése alapján látható, hogy külföldi kapcsolataik egy része azonban megmaradt, elsősorban a nemzetközi szervezetekkel, mint amilyen a WILPF volt, amely támogatta ebben az időszakban a budapesti feminista egyesület működési költségeit. A bécsi kongresszuson például felelevenítették a régi jó kapcsolatukat a béketörekvésekben is élen járó, Jane Addamsszel, akit meghívtak Budapestre. A feminista aktivisták a megváltozott körülmények között is találtak módot találkozásokra, és kidolgozták az együttműködés újabb formáit, amelyek ebben az időszakban sok esetben a segélyezésben való részvételt jelentették. Mint ahogy erre több helyen is utaltam, a Feministák Egyesületének a segélyező tevékenységgel kapcsolatban voltak elméleti fenntartásai. A dilemma abból is fakadt, hogy – bár a feministák elvből a segélyezési aktussal nem tudtak egyetérteni, mert azt nem tartották kielégítő beavatkozásnak – mégis, a háború után a korábbi, civil

⁸⁹ Jegyzőkönyv a Feministák Egyesületének 1914. szeptember 25.-én tartott országos konferenciájáról. MNL OL P 999. 1.d. 2/b t. No. 2. 6.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

⁹² Women’s International League for Peace and Freedom (Nők Nemzetközi Békeligája). 1915-ben alakult Hágában.

⁹³ A Feministák Egyesületének évi jelentése. 1922. MNL OL P 999. 1.d. 2/d t. No. 29. 2.

⁹⁴ A Feministák Egyesületének évi jelentése. 1922. MNL OL P 999. 1.d. 2/d t. No. 29. 9.

kezdeményezésekre épülő, együttműködéssel megvalósuló szociális munkára irányuló programok korábbi folytatására eredeti formájukban sok esetben már nem volt mód. Ellenben a háború utáni nélkülözések enyhítésére, segélyprogramokra annál inkább szükség volt, így a feministák ebből vették ki részüket. Többek között a francia Union de Secours aux Enfants nevű szervezet a magyarországi árván maradt gyerekek megsegítésére szánt összegét – korábbi jó kapcsolataik miatt – a Feministák Egyesülete rendelkezésére bocsátotta, akik a Fővárosi Árvaszékhez fordultak a segély szétosztásának megszervezése érdekében.⁹⁵

További segélyakciókban is részt vettek, például a WILPF magyarországi (mint vesztes országbeli) rászorulóknak szánt adományainak (élelmiszer-csomagok, ruhanemű, cipő) szétosztásában is szerepet vállaltak, leginkább a Csecsemő- és Gyermekvédelmi Bizottságuk koordinációjával. Ugyanakkor ebben az időben is hangoztatták, hogy elveiknek jobban megfelelő segítségnyújtás lenne a munkaalakalmak és további foglalkozások megszervezése.⁹⁶ 1922-es évi közgyűlésükön Vámbéry Melanie kifejtette, hogy „[a] segélyező munkásság folyamán megerősödik a meggyőződésünk, hogy mindenkor vallott elveinkhez ragaszkodva meg kell újból kezdenünk az általánosabb célokat szolgáló szociális irányítás munkáját”.⁹⁷ Ezekben az években továbbra is rendszeresen utaltak az éves közgyűléseken a háború előtt alapított Gyakorlati Tanácsadó munkájára is, kiemelve a feladat jelentőségét.

Az 1920-as években a szociális szakma intézményesülésének folyamata kihatott a feministák tevékenységére is. A szociális munkában résztvevő önkéntesek és egyesületek tevékenységének koordinálására, képzésére és egyfajta felügyeletére egyre több példát láthatunk a hatóságok részéről. A főváros például 1918-ban Népjóléti Központot hozott létre 21 szervezet (köztük a Feministák Egyesülete) bevonásával.⁹⁸ A központ működési szabályzatban egyben meg is szabták a területen létrehozható további együttműködések kereteit is. A főváros egy másik testülete, a Népművelési Bizottság pedig „kísérleti szociális tanfolyamot” szervezett 1924-ben, amelyre meghívót küldtek a Feministák Egyesületének is.⁹⁹ Ez is egyike volt azoknak a mozzanatoknak, amely mentén a kibontakozó szociálmunka-szférában megindult a nemek közötti váltás: a korábbi civil kezdeményezések képviselői, vagyis a női aktivisták és egyesületi vezetők után, az állam elsősorban férfi képviselői, hivatalnokok, miniszteri tanácsosok kerültek irányító pozícióba. A fennmaradt dokumentumok szerint az adatok begyűjtése az egyesületek önkéntes tevékenységéről és az ellenőrzés is egyre gyakoribb volt, és egyre inkább az állami szervek szabták meg a tevékenységek tartalmát és kereteit. A programok közreműködői és/vagy végrehajtói továbbra is sok esetben a civil egyesületek maradtak.¹⁰⁰ Így

⁹⁵ Budapest Székesfőváros Árvaszéke levele a Feministák Egyesületéhez. 1921. február 8. MNL OL P 999. 3.d. 5.t. No. 104.

⁹⁶ A Feministák Egyesületének évi jelentése. 1922. MNL OL P 999. 1.d. 2/d t. No. 29. 8–9.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Budapest Székesfőváros Népjóléti Központ szabályzata. 1918. április 16. MNL OL P 999. 3.d. 5.t. No. 120.

⁹⁹ Budapest Székesfőváros Iskolánkívüli Népművelési Bizottság levele. MNL OL P 999. 3.d. 5.t. No. 115.

¹⁰⁰ Lásd például a Budapesti Hatósági Munkaközvetítő hirdetésnyét, amelyet a Feministák Egyesületének is postáznak, hogy az terjessze tovább. MNL OL P 999. 3.d. 5.t. No. 165.

azokban a szociális feladatokban, tevékenységekben és egyes ellátási formákban, amelyeket annak idején nőszervezetek alapoztak meg és töltöttek be, ebben az időszakban már az egykori kezdeményezők egy hivatal által kiépített rendszerben kialakított szerep betöltőivé váltak. Majd a hivatalok élére leginkább közfeladatot ellátó hivatalnokok kerültek, akik jellemzően nem a szociális munka iránti elhivatottságú szakemberek vagy aktivisták közül kerültek ki.

Az ezt követő időszakra már csak jelzésszerűen utalunk ebben a tanulmányban. A II. világháború éveiben az egyesület jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy éves taggyűléseiket ugyan még megtartották, de előfordult, hogy nyilvánosan már nem találkozhattak, a „gyűlési tilalom” miatt magánlakásokban jöttek össze. Az 1943-as keltezésű beszámoló, amely arról is említést tesz, hogy a rendőrség megzavarta és félbeszakította a gyűlésüket,¹⁰¹ kiemeli az egyesület szerepét olyan kezdeményezésekben a szociális munka területén, amelyek azóta mintegy „természetessé” váltak. Évtizedek múltán más szereplők is felléptek olyan tevékenységekkel, amelyek miatt a kezdetekkor akár ki is gúnyolták a feministákat. „Részben a hatóságok maguk vették át a munkát, részben egyesületek alakultak, amelyek tovább vitték eszméinket”,¹⁰² így például a gyermek- és ifjúságvédelem; a gyermekek felvilágosítása; a gyári gondozónők alkalmazása; a gyermekmunka betiltása; a dajkakérdés „humánus” megoldása; a lányok pályaválasztásának kérdéseiben indított kezdeményezéseik és a szociális munka egyéb területei. Az Egyesület egyik utolsó közgyűlésén,¹⁰³ 1948-ban egykori tagtársukra, Glücklich Vilmára „remek szociális érzékű munkatárs”-ként emlékeztek.¹⁰⁴ A magyarországi társadalmi szervezetekkel egyidejűleg a Feministák Egyesületének a betiltása 1949-ben¹⁰⁵ egy olyan korszak végét jelentette, amikor a különféle világi és egyházi kezdeményezések, valamint a társadalmi szervezetek és a hivatalos állami intézmények is jelentős szerepet játszottak a szociális munka kereteinek, tartalmának megalkotásában, és az egyes szférák hatékony együttműködési formákat tudtak létrehozni. Az államszocializmus felülről irányított szociálpolitikája azonban ezeknek a korai kezdeményezéseknek a nyomát is eltörölte (a feminista aktivizmus történetét negligálta) még úgy is, ha a valóságban voltak olyan mozzanatok, amelyeket az intézmények e korai működéséből vettek át mintaként.¹⁰⁶ Ezeket azonban az uralkodóvá váló ideológiának megfelelően átalakították, eleinte sztálinista, szovjet típusú ellátásokká, amelyek aztán a későbbi évtizedekben is a központosított, paternalista elveket követték.

¹⁰¹ MNL OL P 999. 1.d. 2/ a t. 1943. No. 54.3.

¹⁰² MNL OL P 999. 1.d. 2/ a t. 1943. No. 54.3. 2.

¹⁰³ Az Egyesület utolsó éveiről, a háború utáni újjáalakulást követő rövid hároméves periódusról lásd például: PETŐ, 1998.

¹⁰⁴ Dr. Balló Rudolfné: Megemlékezés Glücklich Vilmáról. ld. Jegyzőkönyv. MNL OL P 999. 1.d. 2/ a t. 1948. 16a.

¹⁰⁵ Jegyzőkönyv a feloszlatastról. Budapest Főváros V. kerületének elöljárója. 1949. december 30. BFL XXIII. 205.5631-F-10/1950.

¹⁰⁶ A korábbi minták átvételéről lásd még az ELTE szociálpolitika nemek szerinti elemzéséről tárgyaló kiadványában megjelent megállapítást: „[...] a jóléti állam elméleti munkáiban »megjelennek a feministáktól átvett megfontolások.«” ADAMIK (SZERK.), 2012. 8.

Összegzés

A szociális munka történetének kutatása egyre nagyobb figyelmet fordít a régiók közötti különbségekre, a párhuzamos folyamatokra, valamint a legkorábbi társadalmi szereplőkre. A kutatók között egyre többen teszik fel a kérdést, hogy kik voltak az egyes szociális munkaprogramok kezdeményezői, és kik voltak azok az aktorok, akik a terület formálódására hatással voltak az állami ellátórendszerek kiépülése előtt. Így a figyelem a társadalmi szervezetek, és azon belül is a nőszervezetek szerepére irányul. Kezdetben a nők segítő tevékenysége elsősorban a jótékonytságot jelentette. A 20. század elején jellegzetes váltás történik, új megközelítés jelenik meg, amely a szociális munkát helyezi előtérbe. A szakirodalomban korábban elsősorban inkább választójogi programjáról ismert Feministák Egyesülete fennmaradt dokumentumait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy komplex programjukban társadalmi reformelképzelések és támogató jellegű gyakorlati tevékenység is szerepelt. A hazai feminizmus aktivistái jelentős kezdeményezői voltak a szociális munka első formáinak és elméleti felvetéseinek. Szociális intézményalapító tevékenységük kapcsolódott a legmodernebb külföldi mintákhoz, és bár a helyi szükségletekhez igazodtak, szemléletükben sok olyan közös vonás volt, amelyek a demokratikus, méltányosságon és a nemek egyenlőségén alapuló társadalomról vallott nézeteikből fakadtak. A tanulmány továbbá felvetette a jótékonyág és az intézményesülő társadalmi munka közötti ellentmondás feloldásának lehetőségeit is a korabeli tevékenységek és együttműködések tanulmányozása alapján.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

BFL

IV.1704b.

1829_IX/1904. okt. 27.

1704b. 4654 Eln. 1906.

IV.1704.b. 3735. VII/1905

91074/1245.

XIV 2321/914.

91074/1245.

XXIII.205.5631-F-10/1950

142748.

97309.

Budapest Főváros Levéltára

A Feministák Egyesülete megalakulásának bejelentése.

A Feministák Egyesületének felterjesztése Budapest Székesfőváros Tekintetes Tanácsához: 1906. november

Glücklich Vilma levele, 1905. november 1.

A Feministák Egyesületének levele Budapest Székesfőváros Tanácsához, 1910.

A Feministák Egyesületének kérvénye tanterem átengedése végett, 1914. augusztus 10.

Glücklich Vilma levele a Fővárosához.

Jegyzőkönyv a feloszlatastról. Budapest Főváros V. kerületének előjárója. 1949. december 30.

Levél a Főváros Tanácsához, 1907. április 29. (Felvilágosítás iskolákban)

Dirnfeld Janka levele a fővárosi tanácsához: 1914. augusztus 19. és Szirmay Oszkárné kérvénye [É. n.]

MNL OL

P 999. 1.d. 2/ a t. 1948. 16a
P 999. 3.d. 5.t. No. 104.

P 999. 3.d. 5.t. No. 120.

P 999. 3.d. 5.t. No. 115.

P 999 3.d. 5.t. No. 136.

P 999 3.d. 5.t. No.149.

P 999 3.d. 5.t. No.142

P 999. 1.d. 2/d t. No. 1–2. 119.

P 999. 1.d. 2/b t. No. 2. 3–9.

P 999. 1.d. 2/d t. No. 29.

P999 – 2 – a – No3. 6.

P999. 2.d. 3.t.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Dr. Balló Rudolfné: Megemlékezés Glücklich Vilmáról

Budapest Székesfőváros Árvaszéke levele a Feministák Egyesületéhez, 1921. február 8.

Budapest Székesfőváros Népjóléti Központ szabályzata, 1918. április 16.

Budapest Székesfőváros Iskolánkívüli Népművelési Bizottság levele.

Budapest Székesfőváros Tanácsának levele, 1905. november 30.

Budapest Székesfőváros Tanácsának levele, 1913. október 16.

Budapest Székesfőváros Tanácsának levele, 1914. augusztus 12.

Jegyzőkönyv, 1906. június 16.

Jegyzőkönyv a Feministák Egyesületének 1914. szeptember 25-én tartott országos konferenciájáról.

A Feministák Egyesületének évi jelentése, 1922.

A Feministák Egyesületének évi jelentése. Klny. *A Nő és a Társadalomból.* Budapest, Athenaeum, 1907.

Választmányi ülések 1906–1917. Jegyzőkönyvek.

Nyomatott és sajtóforrások

GLÜCKLICH

1907 GLÜCKLICH Vilma: Egyén és társadalom. *A Nő és a Társadalom*, 1. (1907) 1. sz. 2–5.

PERCZELNÉ KOZMA

1907a PERCZELNÉ KOZMA Flóra: Művészet és művelődés a szociális munka szolgálatában. In: *Uő.: Felolvasások és közlemények. I. kötet.* Budapest, Stephaneum Nyomda, 1907. 114–122. (*Magyar Gazdaszövetségek kiadványa*)

1907b PERCZELNÉ KOZMA Flóra: A család szerepe az egyetemes szociális munkában. In: *Uő.: Felolvasások és közlemények. I. kötet.* Budapest, Stephaneum Nyomda. 1907. 123–132. (*Magyar Gazdaszövetségek kiadványa*)

1907c PERCZELNÉ KOZMA Flóra: Egy védő szó a nőmozgalomról. In: *Uő.: Felolvasások és közlemények. I. kötet.* Budapest, Stephaneum Nyomda, 1907. 171–176. (*Magyar Gazdaszövetségek kiadványa*)

1911 PERCZELNÉ KOZMA Flóra: *A belföldi leánykereskedelem ellen tartott előadás.* Budapest, Pátria, 1911.

1915a PERCZELNÉ KOZMA Flóra: A nők szavazatjoga. A magyarországi Nőegyesületek Szövetségének 1909-iki közgyűlésén tartott előadás. In: *Uő.: Felolvasások és közlemények, 1909–1915. II. kötet.* Budapest, Neumann Nyomda, 1915. 7–14.

1915b PERCZELNÉ KOZMA Flóra: Nők a politikában. In: *Uő.: Felolvasások és közlemények, 1909–1915. II. kötet.* Budapest, Neumann Nyomda, 1915. 14–18.

1915c PERCZELNÉ KOZMA Flóra: A nőmozgalom egy kérdéséről. In: *Uő.: Felolvasások és közlemények, 1909–1915. II. kötet.* Budapest, Neumann Nyomda, 1915. 18–25.

1915d PERCZELNÉ KOZMA Flóra: Még egy szó a nő választójogához. In: *Uő.: Felolvasások és közlemények, 1909–1915. II. kötet.* Budapest, Neumann Nyomda, 1915. 25–27.

1915e PERCZELNÉ KOZMA Flóra: A szociális munkát végző asszony. In: *Uő.: Felolvasások és*

- közlemények, 1909–1915. II. kötet. Budapest, Neumann Nyomda, 1915. 27–30.
- 1915f PERCZELNÉ KOZMA Flóra: A nők igazi hivatása. In: *Uő: Felolvasások és közlemények. 1909–1915. II. kötet.* Budapest, Neumann Nyomda, 1915. 30–35.

Szakirodalom

ACSÁDY

- 1995 ACSÁDY Judit: Feminista dokumentumok a századelőről. *Nőszemély. Feminista lap*, (1995) 5. sz. 23.
- 1999 ACSÁDY Judit: A magyarországi feminizmus a századelőn. In: *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. 1. kötet.* Szerk.: PÜSKI Levente – TIMÁR Lajos – VALUCH Tibor. Debrecen, KLTE Történelmi Intézet, Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszék, 1999. 295–311.
- 2007 ACSÁDY Judit: 'In a Different Voice': Responses of Hungarian Feminism to the First World War. In: *The Women's Movement in Wartime.* Eds.: FELL, Alison S. – SHARP, Ingrid. Palgrave Macmillan, London, 2007. 105–124.
- 2005 ACSÁDY Judit: *Emancipáció és identitás.* Doktori disszertáció, Budapest, ELTE Szociológiai Intézet. Kézirat.
- 2015 ACSÁDY Judit: „Beszéljen a szívünk!” Háborúellenes hangok a hazai és a nemzetközi nőmozgalomban az I. világháború idején. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 5. (2015) 2. sz. 1–20.
- 2020 ACSÁDY Judit: „Tisztelt Nagysád!” Társadalmi kapcsolatok és nyomtatott periodikák jelentősége a magyar feminista mozgalomban a századelőn *A Nő* című folyóirat szerkesztői levelezése nyomán. *Per Aspera Ad Astra*, 7. (2020) 2. sz. 9–30.
<https://doi.org/10.15170/PAAA.2020.07.02.01>

ACSÁDY–MÉSZÁROS

- 2018 ACSÁDY Judit – MÉSZÁROS Zsolt: A Balmazújvárosi Szabad Nőszervezet és a Feministák Egyesülete közötti kapcsolat (1908–1929): A női szolidaritás megnyilvánulásai a hazai feminista mozgalomban. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 8. (2018) 2. sz. 80–96.

ACSÁDY–ELEKES–SÁRAI SZABÓ

- 2020 ACSÁDY Judit – ELEKES Irén Borbála – SÁRAI SZABÓ Katalin: *125 éve járhatnak nők egyetemre Magyarországon: A nőképzés hazai előzményeiről és az egyetemet végzett nők első nemzedékének tagjairól.* Budapest, Budavári Önkormányzat, 2020.

ADAMIK (SZERK.)

- 2012 ADAMIK Mária (szerk.): *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe – „Gendering Social Policy”.* Budapest, ELTE TáTK, 2012. Elektronikus kiadvány.
(https://www.tatk.elte.hu/dstore/document/1542/Adamik_Bevezetes_a_szocialpolitika_nem.pdf – Utolsó letöltés: 2022. április 29.)

ALLAHYARI

- 2001 ALLAHYARI, Rebecca Anne: The Felt Politics of Charity: Serving “The Ambassadors of God” and Saving “The Sinking Classes”. In: *Passionate Politics. Emotions and Social*

Movements. Eds.: GOODWIN, Jeff – JASPER, James M. – POLLETTA, Francesca. Chicago, IL, The University of Chicago Press. 2001. 195–212.

BÁLINT

2018 BÁLINT, Angelika: Hajléktalanok menhelyei. Hatósági és egyesületi szerepkörök a 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, (2018) 74. sz. 114–135.

BRANDES

2015 BRANDES, Inga – ZIMMERMANN, Susan: Divide, Provide, and Rule. An Integrative History of Poverty Policy, Social Reform, and Social Policy in Hungary under the Habsburg Monarchy. Central European University Press, Budapest, 2011. *International Review of Social History*, 60. (2015) 2. sz. 293–295.

CZEFERNER

2021 CZEFERNER, Dóra: *Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021.

HERING (ED.)

2009 HERING, Sabine (ed): *Social Welfare under State Socialism (1945–1989)*. Opladen, Barbara Budrick Publishers, 2009.

HERING-WAALDIJK

2003 HERING, Sabine – WAALDIJK, Berteke: Towards a 'Women's History' of Social Work in Europe. In: *History of Social Work in Europe (1900–1960). Female Pioneers and Their Influence on the Development of International Social Organizations*. Eds.: HERING, Sabine – WAALDIJK, Berteke. Opladen, Leske Budrich, 2003. 11–20.

INGLOT

2008 INGLOT, Tomasz: *Welfare States in East Central Europe, 1919–2004*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

JASPER

1997 JASPER, James M.: *The Art of Moral Protest: Culture, Biography, and Creativity in Social Movements*. Chicago, IL, University of Chicago Press, 1997.

1998 JASPER, James M.: The Emotions of Protest: Affective and Reactive Emotions in and around Social Movements. *Sociological Forum*, (1998) 13. sz. 397–424.

KERESZTY

2011 KERESZTY Orsolya: „A Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913). Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011.

KÉRI

2019 KÉRI, Katalin: Nőegyletek a dualizmus kori Magyarországon. *Civil Szemle*, (2019) 16. sz. 21–30.

KISS

- 2018 KISS, Zsuzsanna: Civil társadalom a provizórium idején A Zala Megyei Gazdasági Egyesület fellépése 1863-ban az alföldi szűkölködők megsegítésére. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, (2018) 74. sz. 49–69.

LENGYEL

- 2018 LENGYEL Nóra: A szürke testvérek láthatatlan tevékenysége: a Szociális Testvérek Társasága Romániai Kerületének vasúti missziója. *Sic Itur Ad Astra*, (2018) 67. sz. 61–85.

LESKOŠEK

- 2013 LESKOŠEK, Vesna: The role of feminism in protecting social rights. In: *Feminist Critical Interventions: Thinking Heritage, Decolonising, Crossings*. Eds.: KASIĆ, Biljana et al. Zagreb, Centra za ženske studije Zagreb, 2013. 115–120.

PETŐ

- 1998 PETŐ, Andrea: „A cél közeledett hozzánk.” A Feministák Egyesületének végnapjai. In: Uő: *Nőhistoriák. A politizáló magyar nők történetéből, 1941–1951*. Budapest, Seneca, 1998. 57–87.

SÁRAI SZABÓ

- 2014 SÁRAI SZABÓ Katalin: A modernitás és az unitarizmus. 150 éve született Perczelné Kozma Flóra, a szabadelvű vallásosság „apostolnője”. *Keresztény Magvető*, 120. (2014) 2. sz. 142–163.

SZAPOR

- 2018 SZAPOR Judith: *Hungarian Women’s Activism in the Wake of the First World War: From Rights to Revanche*. London, Bloomsbury Academic, 2018.

TÓTH

- 1998 TÓTH Árpád: A társadalmi szerveződés rendi és polgári normái. A Pesti Jótékony Nőegylet Fennállásának első korszaka (1817–1848). *Fons*, 4. (1998) 411–479.

WAALDIJK

- 2015 WAALDIJK, Berteke: Staffing Social Institutions: The Relation between the Women’s Movement and Social Work. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 130. (2015) 2. sz. 44–69.

ZAVIRSEK

- 2012 ZAVIRSEK, Darja: Women and social work in Central and Eastern Europe. In: *Women and gender in postwar Europe: from Cold War to European Union*. Eds.: REGULSKA, Joanna – SMITH, Bonnie. London–New York, NY, Routledge. 2012. 52–70.

ZIMMERMANN

- 2011 ZIMMERMANN, Susan: *Divide, Provide, and Rule. An Integrative History of Poverty Policy, Social Reform, and Social Policy in Hungary under the Habsburg Monarchy*. Budapest, Central European University Press, 2011.